

Ряснянська А. М.
*аспірант кафедри управління земельними ресурсами та кадастру
Харківського національного аграрного університету
імені В.В. Докучаєва*

Riasnianska A. M.
*Postgraduate of Department of Land Management and Cadastre
Kharkiv National Agrarian University named after V.V. Dokuchaev*

ОЦІНКА ЕФЕКТИВНОСТІ ВИКОРИСТАННЯ ЗЕМЕЛЬ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ ПІДПРИЄМСТВ

THE EFFICIENCY ESTIMATION OF LAND USE AT AGRICULTURAL ENTERPRISES

Анотація. У статті вдосконалено методичний підхід до оцінки ефективності використання земель сільськогосподарських підприємств. В основу оцінки покладено розрахунок комплексного порівняльного показника, вагові коефіцієнти якого визначено за методом експертних оцінок. Проаналізовано стан ефективності використання земель у сільськогосподарських підприємствах Харківської області. Виявлено тенденцію до зниження ефективності використання земельних ресурсів державних підприємств та сільськогосподарських кооперативів серед інших організаційно-правових форм підприємств.

Ключові слова: ефективність використання земель, сільськогосподарські підприємства, комплексний порівняльний показник, експертні оцінки.

Постановка проблеми. У сільському господарстві головним засобом виробництва є земля, тому її ефективне використання значною мірою впливає на ефективність господарської діяльності в цілому. На рівень ефективності використання земель сільськогосподарського призначення впливає безліч факторів, як об'єктивних, так і суб'єктивних. Основні з них: обсяги і структура виробництва, спеціалізація господарства, технологія виробництва, форма власності на землю, організаційно-правова форма підприємства, система управління, мотивація працівників, кваліфікація робочої сили, розмір землекористування, площа земельних угідь, якість ґрунтів, внесення добрив, забезпеченість сільськогосподарською технікою, погодні умови, психологічний клімат у колективі, застосування інноваційних розробок і т. д.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика оцінки ефективності використання земель сільськогосподарських підприємств присвячено значну кількість наукових праць та розробок відомих учених, таких як: В.Г. Андрійчук, О.І. Гуторов, І.В. Кошкалда, М.Г. Ступень та ін. [1–4].

Мета статті полягає у вивченні стану ефективності використання сільськогосподарських земель у сільськогосподарських підприємствах Харківської області.

Виклад основного матеріалу дослідження. Термін «ефективність» походить від латинського слова «ефект», що в перекладі означає результат певної дії. Тобто ефективність – це результативність певного процесу (дії), яка вимірюється співвідношенням між здобутим результатом і витраченими на його досягнення ресурсами.

Вчені виділяють такі види ефективності: економічний, технологічний, екологічний і соціальний. Проте ми в своєму дослідженні вважаємо, що ефективність є комплексним поняттям, яке включає всі вищеперераховані аспекти, а оскільки підприємництво є діяльністю, спрямованою на отримання прибутку, то акцентувати увагу будемо саме на економічному аспекті ефективності. Ефективність використання земель сільськогосподарського

призначення на сьогоднішній день є складним і багатограним питанням, оскільки для її підвищення необхідно врахувати інтереси власника землі, землекористувача, працівників підприємства, суспільства та держави. Причому не завжди ці інтереси збігаються.

Існують натуральні і вартісні показники ефективності використання земель сільськогосподарського призначення. До натуральних відносимо: кількість основних видів продукції рослинництва (зерна, соняшнику, цукрових буряків) із розрахунку на 100 га ріллі. До вартісних – величину вартості товарної продукції та прибутку (збитку) в розрахунку на 100 га сільськогосподарських угідь. Вартісні показники ефективності використання земель сільськогосподарського призначення визначаються з розрахунку на 100 га сільськогосподарських угідь: одержано товарної продукції сільськогосподарства та прибутку (збитку).

Ефективність використання земель сільськогосподарського призначення у вартісних показниках за організаційно-правовими формами сільськогосподарських підприємств Харківської області в динаміці за 2010–2014 рр. наведено в табл. 1.

Показник товарної продукції на 100 га сільськогосподарських угідь значно коливається: найбільше його значення мають акціонерні товариства – 1551,4 тис. грн. у 2014 р. та 1128,9 грн. у 2013 р., найменше – державні підприємства – 176,8 тис. грн. у 2010 р. Проте варто зазначити, що в 2014 р. порівняно з 2010 р. по всіх категоріях підприємств даний показник підвищився в середньому в два рази: по акціонерних товариствах – із 560,5 до 1551,4 тис. грн.; по товариствах з обмеженою відповідальністю – із 311,5 до 718,2 тис. грн.; по приватних підприємствах – із 230,0 до 566,9 тис. грн.; по державних підприємствах – із 176,8 до 453,6 тис. грн.; по сільськогосподарських кооперативах – із 270,0 до 529,5 тис. грн.; по фермерських господарствах – із 182,1 до 442,7 тис. грн. Щодо розмірів показника прибутку (збитку) на 100 га сільськогосподарських угідь, то його

значення варіюється від -2,0 тис. грн. по державних підприємствах у 2012 р. та 5,2 тис. грн. по акціонерних товариствах до 418,7 тис. грн. у 2010 р. по акціонерних товариствах та 455,2 тис. грн. по інших товариствах. Загалом по всіх категоріях підприємств за даним показником спостерігається позитивна динаміка.

Значною мірою на показники ефективності використання земель впливає розмір землекористування сільськогосподарських підприємств, коливання якого в 2010–2014 рр. відображено в табл. 2. Так, середній розмір сільськогосподарських угідь за категоріями господарств коливається від 1121,2 га до 3257,5 га і розподілився таким чином: середня площа сільськогосподарських угідь акціонерних товариств зросла у 2014 р. порівняно з 2010 р. з 2603,5 га до 3198,3 га, за зменшення їх кількості – з 31 од. у 2010 р. до 21 од. у 2014 р., загальна їх площа зменшилась з 80 708 га у 2010 р. до 67 165 га у 2014 р.; товариств з обмеженою відповідальністю – зменшилась з 2479,1 га у 2010 р. до 2241,4 га у 2014 р., за збільшення їх кількості з 245 до 267 од. та зменшення загальної площі з 607 386 га до 59 8450 га; приватних підприємств – зменшилась з 1695,0 га до 1589,1 га за зменшення їх кількості з 153 до 149 од. та їх загальної площі з 259 325 га до 236 775 га; державних підприємств – зменшилась із 3568,6 га до 2930,1 га, причому їх кількість залишилася майже незмінною (15 од.), а площа зменшилась з 57 098 га до 49 811 га; сільськогосподарських кооперативів – зменшилась із 2214,2 га до 1261,5 га, за зменшення їх кількості з 17 до 15 од. у 2014 р., а загальна площа зменшилась більш ніж у два рази (з 37 642 га до 17 661 га); фермерських господарств – збільшилась з 1888,4 га до 2110,9 га, за збільшення їх кількості з 59 до 63 од. та їх загальної площі з 111 413 га до 132 989 га; інших категорій господарств, до яких віднесені дочірні підприємства, товариства з додатковою відповідальністю, комунальні підприємства і т. д. – зменшилась з 2007,5 га до 1227,7 га, за збільшення їх кількості з 6 до 9 од. та їх загальної площі з 12 045 га до 11 049 га.

Наступним показником для аналізу ефективності використання земель сільськогосподарських підприємств

є рівень рентабельності. Так, в останні роки спостерігаємо низьку рентабельність, а іноді навіть збитковість виробництва продукції тваринництва: у 2014 р. збитковими були 19,1% акціонерних товариств, 10,1% товариств з обмеженою відповідальністю, 9,4% приватних підприємств, 35,3% державних підприємств, 14,3% сільськогосподарських кооперативів, 12,7% фермерських господарств та 33,3% інших підприємств (табл. 3).

Проте спостерігається загальна позитивна динаміка щодо рівня рентабельності продукції сільського господарства у сільськогосподарських підприємствах Харківської області: по акціонерних товариствах даний показник збільшився в 2014 р. порівняно з 2010 р. з 18,1% до 27,0%; по приватних підприємствах – із 26,7 до 36,8%; по державних підприємствах – із 4,7 до 10,5%; по сільськогосподарських кооперативах – із 11,6 до 30,2%; по фермерських господарствах – із 24,6 до 46,4%, а по товариствах з обмеженою відповідальністю даний показник зменшився з 19,0 до 17,8%. Слід відмітити, що в галузі тваринництва переважає збитковість: по приватних підприємствах – -5,3%, по державних підприємствах – -1,7%, по сільськогосподарських підприємствах – -4,6%, по фермерських господарствах – -17,7 %, по інших категоріях господарств – -6,4%. Тобто загальний рівень рентабельності підвищується завдяки високій рентабельності галузі рослинництва.

Соціальна ефективність – поняття, що відображає покращання умов життя людей. Ця ефективність є, по суті, похідною від економічної ефективності і цілком залежить від неї. Вона, за однакових умов, буде тим вищою, чим вищого рівня економічної ефективності було досягнуто. Разом із тим із підвищенням соціальної ефективності зростає продуктивність праці працівників, а отже, й економічна ефективність виробництва. Аналізуючи соціальну ефективність, розраховуємо показник землевантаження, тобто площу сільськогосподарських угідь, що припадає на одного працівника, зайнятого в сільськогосподарському виробництві (табл. 4). Так, бачимо, що середньорічна кількість працюючих у сільськогосподарських підприємствах Харківської області знизилась у 2014 р. порівняно з 2010 р. на 11%: з 26 732

Таблиця 1

Ефективність використання земель сільськогосподарського призначення у вартісних показниках за організаційно-правовими формами сільськогосподарських підприємств Харківської області

Роки	Одержано на 100 га с.-г. угідь, тис. грн.	Організаційно-правова форма підприємства						
		акціонерні товариства	товариства з обмеженою відповідальністю	приватні підприємства	державні підприємства	с.-г. кооперативи	фермерські господарства	інші
2010	товарної продукції	560,5	311,5	230,0	176,8	270,0	182,1	426,0
	прибутку (збитку)	5,2	59,2	61,4	8,2	31,2	44,7	116,9
2011	товарної продукції	908,8	384,3	275,6	242,1	342,7	242,6	525,9
	прибутку (збитку)	43,1	120,6	106,4	6,2	88,7	107,9	230,9
2012	товарної продукції	954,1	537,8	433,4	329,7	408,7	361,5	843,8
	прибутку (збитку)	83,0	121,1	132,4	-2,0	68,4	135,3	455,2
2013	товарної продукції	1128,9	572,2	465,3	350,1	477,1	403,5	657,6
	прибутку (збитку)	131,6	47,3	76,0	19,0	38,4	67,7	154,3
2014	товарної продукції	1551,4	718,2	566,9	453,6	529,5	442,7	873,0
	прибутку (збитку)	418,7	127,6	208,4	47,5	160,0	205,2	201,8

до 23 635 осіб. Зокрема, знизилась кількість працюючих в акціонерних товариствах – із 3 565 до 3 347 осіб; у товариствах з обмеженою відповідальністю – з 13 023 до 12 279 осіб; у приватних підприємствах – із 5 195 до 4 277 осіб; державних підприємствах – із 1 410 до 1 185 осіб; сільськогосподарських кооперативах – із 1 266 до 534 осіб, фермерських господарств – із 1 885 до 1 712 осіб. На одного працівника припадає від 20,1 га до 77,7 га сільськогосподарських угідь. Таке навантаження на одного працівника не може забезпечити ефективне використання земель, оскільки на селі серед працюючих великий відсоток становлять пенсіонери, а наявність сільськогосподарської техніки для обробки ґрунту і збирання врожаю, як правило, низька.

На основі проаналізованих показників визначено комплексний порівняльний показник ефективності використання земельних ресурсів сільськогосподарських підприємств:

$$I_{\text{ЕВЗ}} = a_1 \frac{P_3}{P_{30}} + a_2 \frac{TP_{100\text{га}}}{TP_{100\text{га}0}} + a_3 \frac{P_{100\text{га}}}{P_{100\text{га}0}} + a_4 \frac{P_p}{P_{p0}} + a_5 \frac{P_{\Pi}}{P_{\Pi 0}}$$

де $I_{\text{ЕВЗ}}$ – комплексний показник ефективності використання земельних ресурсів, a_1, a_2, a_3, a_4, a_5 – вагові коефіцієнти, що визначають значимість показників; P_3 – розмір землекористування у відповідному році, га; $TP_{100\text{га}}$ – одержано на 100 га сільськогосподарських угідь

товарної продукції у відповідному році, грн.; – одержано на 100 га сільськогосподарських угідь прибутку (збитку) у відповідному році, грн.; P_p – рівень рентабельності у відповідному році, %; P_{Π} – припадає на одного працівника сільськогосподарських угідь у відповідному році, га; P_{30} – розмір землекористування в 2014 р., га; $TP_{100\text{га}0}$ – одержано на 100 га сільськогосподарських угідь товарної продукції в 2014 році, грн.; $P_{100\text{га}0}$ – одержано на 100 га сільськогосподарських угідь прибутку (збитку) в 2014 р., грн.; P_{p0} – рівень рентабельності в 2014 р., $P_{\Pi 0}$ – припадає на одного працівника сільськогосподарських угідь у 2014 р., га.

Значимість показників встановлюється на основі експертних оцінок. Із цією метою було проведено анкетування керівників, головних спеціалістів сільськогосподарських підприємств та науковців, а ранжування виглядає таким чином: розмір землекористування – 28% ($a_1=0,28$); одержано на 100 га сільськогосподарських угідь товарної продукції – 22% ($a_2=0,22$); одержано на 100 га сільськогосподарських угідь прибутку (збитку) – 23% ($a_3=0,23$); рівень рентабельності – 18% ($a_4=0,18$); припадає на одного працівника сільськогосподарських угідь – 9% ($a_5=0,09$).

Результати розрахунку комплексного порівняльного показника ефективності використання земельних ресурсів у сільськогосподарських підприємствах різних організаційно-правових форм Харківської області наведено в табл. 5.

Таблиця 2

Аналіз розміру землекористувань за організаційно-правовими формами сільськогосподарських підприємств Харківської області в 2010–2014 рр.

Роки	Показники акціонерні товариства	Організаційно-правова форма підприємства							
		товариства з обмеженою відповідальністю	приватні підприємства	державні підприємства	с.-г. кооперативи	фермерські господарства	інші		
2010	Кількість господарств, од.	31	245	153	16	17	59	6	
	Площа с.-г. угідь, га	середня	2603,5	2479,1	1695,0	3568,6	2214,2	1888,4	2007,5
		мінімальна	29	16	3	143	92	1001	6
		максимальна	10735	26228	18177	9676	8140	5948	4774
		загальна	80708	607386	259331	57098	37642	111413	12045
2011	Кількість господарств, од.	32	263	156	18	12	62	8	
	Площа с.-г. угідь, га	середня	2703,0	2506,1	1718,4	3204,3	1720,0	1967,0	1503,8
		мінімальна	29	4	3	1	94	991	3
		максимальна	10251	46268	18039	9676	3756	6764	4553
		загальна	86496	659098	268073	57678	20640	121955	12030
2012	Кількість господарств, од.	30	243	152	16	13	61	9	
	Площа с.-г. угідь, га	середня	2772,9	2682,0	1697,9	3438,6	1768,7	2009,4	1166,0
		мінімальна	29	18	2	214	15	1008	3
		максимальна	9170	45626	17518	9676	3646	6401	4044
		загальна	83189	651726	258077	55017	22993	122576	10491
2013	Кількість господарств, од.	24	262	146	16	14	62	9	
	Площа с.-г. угідь, га	середня	3051,8	2570,4	1675,1	3455,6	1345,6	1949,8	1331,9
		мінімальна	29	11	2	214	15	1008	2
		максимальна	9170	38410	17287	9676	3125	6468	4044
		загальна	73243	670873	242881	55289	18838	120889	11987
2014	Кількість господарств, од.	21	267	149	15	15	63	9	
	Площа с.-г. угідь, га	середня	3198,3	2241,4	1589,1	2930,1	1261,5	2110,9	1227,7
		мінімальна	30	22	2	210	15	347	2
		максимальна	8693	19259	17153	9676	3096	13663	3705
		загальна	67165	598450	236775	49811	17661	132989	11049

Із табл. 5 бачимо, що комплексний порівняльний показник ефективності використання земельних ресурсів у сільськогосподарських підприємствах коливається від 0,454 по акціонерних товариствах у 2010 р. до 1,354 по інших підприємствах у 2012 р. Причому прослідковується тенденція до збільшення даного показника по акціонерних товариствах із 0,454 у 2010 р. до 0,810

у 2013 р.; по товариствах з обмеженою відповідальністю – із 0,788 до 0,853; по приватних підприємствах – із 0,684 до 0,820; по фермерських господарствах – із 0,572 до 0,692. Проте рівня 2014 р. в 2013 р. не було досягнуто жодною організаційно-правовою формою підприємств. По державних підприємствах даний показник скоротився з 0,745 у 2010 р. до 0,680 у 2013 р.,

Таблиця 3

Аналіз рівня рентабельності виробництва сільськогосподарської продукції за організаційно-правовими формами сільськогосподарських підприємств Харківської області, %

Роки	Показники	Організаційно-правова форма підприємства						
		акціонерні товариства	товариства з обмеженою відповідальністю	приватні підприємства	державні підприємства	с.-г. кооперативи	фермерські господарства	інші
2010	Рівень рентабельності	18,1	19,0	26,7	4,7	11,6	24,6	27,4
	у т.ч. продукції рослинництва	5,7	20,5	39,3	15,8	22,5	29,5	39,0
	продукції тваринництва	-6,5	15,4	-8,5	-4,3	2,6	-12,7	16,4
	Питома вага збиткових підприємств	38,7	23,3	17,7	56,3	23,5	15,3	16,7
2011	Рівень рентабельності	4,7	31,4	38,6	2,6	25,9	44,4	43,9
	у т.ч. продукції рослинництва	9,3	36,0	51,4	8,9	36,3	48,5	58,0
	продукції тваринництва	1,6	14,6	-2,7	-6,5	8,9	-2,9	18,8
	Питома вага збиткових підприємств	34,4	14,4	10,3	33,3	25,0	3,2	25,0
2012	Рівень рентабельності	8,7	22,5	30,5	-0,6	16,7	37,4	53,9
	у т.ч. продукції рослинництва	8,3	23,4	38,8	2,4	31,3	41,0	70,1
	продукції тваринництва	9,1	18,2	-7,5	-6,1	-8,5	-14,6	10,7
	Питома вага збиткових підприємств	25,8	13,6	10,5	31,3	23,1	6,6	1,1
2013	Рівень рентабельності	11,7	8,3	16,3	5,4	8,1	16,8	23,5
	у т.ч. продукції рослинництва	2,5	8,8	19,4	7,8	18,0	19,9	31,7
	продукції тваринництва	17,5	6,2	3,0	0,2	-7,9	-22,8	-10,7
	Питома вага збиткових підприємств	37,5	26,0	23,1	56,3	21,4	14,5	22,2
2014	Рівень рентабельності	27,0	17,8	36,8	10,5	30,2	46,4	23,1
	у т.ч. продукції рослинництва	24,1	19,4	48,2	15,0	46,7	47,4	41,8
	продукції тваринництва	28,9	8,7	-5,3	-1,7	-4,6	-17,7	-6,4
	Питома вага збиткових підприємств	19,1	10,1	9,4	35,3	14,3	12,7	33,3

Таблиця 4

Динаміка показника земленавантаження за організаційно-правовими формами сільськогосподарських підприємств Харківської області

Роки	Показники	Організаційно-правова форма підприємства						
		акціонерні товариства	товариства з обмеженою відповідальністю	приватні підприємства	державні підприємства	с.-г. кооперативи	фермерські господарства	інші
2010	Кількість працівників, осіб	3565	13023	5195	1410	1266	1885	388
	Припадає с.-г. угідь на 1 працівника, га	22,6	46,6	49,9	40,5	30,9	59,1	27,1
2011	Кількість працівників, осіб	4080	13515	5054	1549	707	1759	473
	Припадає с.-г. угідь на 1 працівника, га	21,2	48,8	53,0	37,2	34,1	69,3	25,4
2012	Кількість працівників, осіб	3404	13170	5013	1412	655	1801	431
	Припадає с.-г. угідь на 1 працівника, га	24,4	49,5	51,5	39,0	35,1	68,1	24,3
2013	Кількість працівників, осіб	3566	13761	4473	1273	539	1713	260
	Припадає с.-г. угідь на 1 працівника, га	20,5	48,8	54,3	43,4	34,9	70,6	46,1
2014	Кількість працівників, осіб	3347	12279	4277	1185	534	1712	301
	Припадає с.-г. угідь на 1 працівника, га	20,1	48,7	55,3	41,2	33,4	77,7	39,9

а по сільськогосподарських кооперативах – із 0,718 до 0,616. Тобто ефективність використання земельних ресурсів державних підприємств та сільськогосподарських кооперативів не тільки невпинно зменшується, а й є меншою, ніж по інших організаційно-правових формах сільськогосподарських підприємств.

Таблиця 5

Розрахунок комплексного порівняльного показника ефективності використання земельних ресурсів у сільськогосподарських підприємствах різних організаційно-правових форм Харківської області

Організаційно-правова форма підприємства	Роки				
	2010	2011	2012	2013	2014
акціонерні товариства	0,454	0,554	0,595	0,810	1,000
товариства з обмеженою відповідальністю	0,788	1,072	1,027	0,853	1,000
приватні підприємства	0,684	0,805	0,842	0,820	1,000
державні підприємства	0,745	0,642	0,593	0,680	1,000
сільськогосподарські кооперативи	0,718	0,783	0,776	0,616	1,000
фермерські господарства	0,572	0,767	0,832	0,892	1,000
інші	0,928	1,046	1,354	0,886	1,000

Висновки. Проаналізувавши такі окремі показники діяльності сільськогосподарських підприємств різних організаційно-правових форм Харківської області за 2010–2014 рр., як: розмір землекористування, одержано на 100 га сільськогосподарських угідь товарної продукції, одержано на 100 га сільськогосподарських угідь прибутку (збитку), рівень рентабельності та припадає на одного працівника сільськогосподарських угідь, спостерігаємо позитивну динаміку щодо економічних показників по всіх категоріях підприємств. Проте розрахувавши комплексний порівняльний показник ефективності використання земельних ресурсів у сільськогосподарських підприємствах, приходимо до висновку, що, по-перше, жодна з організаційно-правових форм сільськогосподарських підприємств Харківської області в 2013 р. не досягала рівня 2014 р., тобто ефективність використання земель у 2014 р. є вищою, ніж у попередні роки; по-друге, ефективність використання земельних ресурсів державних підприємств та сільськогосподарських кооперативів із кожним роком зменшується і є меншою, ніж по інших категоріях господарств, тому виникає потреба приділити значну увагу вдосконаленню відносин власності в цих організаційно-правових формах сільськогосподарських підприємств.

Список використаних джерел:

1. Андрійчук В.Г. Економіка підприємств агропромислового комплексу : [підручник] / В.Г. Андрійчук. – К. : КНЕУ, 2013. – 779 с.
2. Гуторов О.І. Застосування результатів економічної оцінки земель в господарському механізмі / О.І. Гуторов // Вісник Харківського національного аграрного університету: Економіка АПК і природокористування. – 2008. – С. 29–38.
3. Кошкалда І.В. Ефективність використання сільськогосподарських земель у контексті сучасного господарювання / І.В. Кошкалда // АгроІнКом. – 2011. – № 10 – С. 38–43.
4. Ступень М.Г. Ефективність використання сільськогосподарських земель в аграрному секторі Закарпатської області / М. Ступень, С. Радомський, Р. Таратута // Економіст. – 2011. – № 2. – С. 30–32.

Анотація. В статтю усовершенствован методический подход к оценке эффективности использования земель сельскохозяйственных предприятий. В основу оценки положен расчет комплексного сравнительного показателя, весовые коэффициенты которого определены методом экспертных оценок. Проанализировано состояние эффективности использования земель в сельскохозяйственных предприятиях Харьковской области. Выявлена тенденция к снижению эффективности использования земельных ресурсов государственных предприятий и сельскохозяйственных кооперативов среди других организационно-правовых форм предприятий.

Ключевые слова: эффективность использования земель, сельскохозяйственные предприятия, комплексный сравнительный показатель, экспертные оценки.

Summary. In this work there have been improved the methodical approach to an estimation efficiency of agricultural enterprises land. In basis of evaluation assigned calculation of complex comparative index, which weights determined by the method of expert evaluations. Analyzed state land use efficiency in agricultural enterprises of Kharkiv region. Discovered tends to decrease the efficiency of land use of state enterprises and agricultural cooperatives among other legal forms of enterprises.

Key words: efficient use of land, agricultural enterprises, complex comparative index, expert evaluations.